

JERZY NOWACZYK

KSZTAŁTOWANIE SIĘ KONCEPCJI
PAŃSTWOWEGO KIEROWNICTWA SPÓŁDZIELCZOŚCIĄ
W SPOŁECZEŃSTWIE SOCJALISTYCZNYM

EKONOMICZNO-SPOŁECZNE PRZYCZYNY POWSTANIA SPÓŁDZIELCZOŚCI

W systemie organizacji społeczeństwa burżuazyjnego pojawiły się w XIX w. nowe organizacje — spółdzielnie. Organizacje te były dobrowolnymi i samorządnymi zrzeszeniami konsumentów lub producentów i prowadziły działalność gospodarczą oraz kulturalno-wychowawczą. Przyczyną ich powstania były konsekwencje społeczne, jakie niósł kapitalizm dla większości społeczeństwa. Pauperyzacja klasy robotniczej i klas pośrednich oraz rozwój wymiany, rodzący sieć pośredników handlowych żerujących na konsumentach i drobnych producentach, stały się bezpośrednią przyczyną szukania środków, które chroniłyby tę część społeczeństwa przed wyzyskiem mniejszości¹. Stąd też pierwsze praktyczne próby tworzenia organizacji spółdzielczych, jak i pierwsze próby teoretycznego opracowania zasad spółdzielczych, miały obiektywnie antykapitalistyczny wydźwięk.

Kolebką ruchu spółdzielczego była Anglia. Tu właśnie powstała pierwsza, spółdzielnia, która wytrzymała próbę czasu². Tym trwałym

¹ W kwestii genezy ruchu spółdzielczego istnieje spór w nauce. Wśród różnorodnych poglądów na tę sprawę można wyróżnić dwa zasadnicze stanowiska: 1. zespół koncepcji, które powstanie ruchu spółdzielczego przesuwają do formacji przedkapitalistycznych czy nawet do okresu przedpaństwowego; 2. koncepcje, które traktują spółdzielczość, jako produkt kapitalistycznych stosunków społecznych.

² Na długo przed powstaniem spółdzielni w Rochdale podejmowano próby tworzenia zrzeszeń spółdzielczych, jednak nie były one trwałe. W 1795 r. w Hull grupa robotników przedsięwzięła starania w celu zorganizowania młyna spółdzielczego, który powstał w 1801 r. i był czynny do 1837 r. Następnie zaczęły powstawać wspólnoty oparte na założeniach R. Owena o wreszcie mieliśmy próby tworzenia takich organizacji na podstawie założeń wypracowanych przez W⁷. Kinga. W 1830 r. organizacji tych było około 500. Jednak 4 lata później pozostało ich zaledwie kilkadziesiąt. Patrz: E. Ljubinskij, M. Dikanskij, *Istoria potrebitielskoj kooperacii w Zapadnoj Jewropie*, Moskwa 1927.

zrzeszeniem było założone w 1844 r. Stowarzyszenie Sprawiedliwych Pionierów w Rochdale, Spółdzielczość angielska była przede wszystkim organizacją konsumentów, spożywców. Spółdzielczość w Anglii rozwijała się pomyślnie i po kilkudziesięciu latach stała się poważną siłą ekonomiczną i społeczną. Jednocześnie kształtowały się w Anglii założenia teoretyczne spółdzielczości. Zostały one uogólnione w postaci tak zwanych „zasad rocdelskich”. Zasady te podkreślały, że spółdzielnia jest organizacją dobrowolną o nieograniczonej ilości członków, demokratyczną i samorządną, że opiera się na samopomocy gospodarczej. Istota „zasad rocdelskich” polegała na zapewnieniu spółdzielni możliwości ekonomicznego rozwoju w warunkach kapitalistycznej walki konkurencyjnej. W zasadach tych znalazły odbicie również wnioski wyciągnięte z dotychczasowych, nieudanych prób tworzenia spółdzielni. Mają więc one bardzo praktycystyczny charakter. Można je ująć w następujących punktach: 1. sprzedaż w sklepach spółdzielczych następuje tylko za gotówkę, spółdzielnia nie udziela kredytu swoim użytkownikom; 2. sprzedaż towarów odbywać się powinna po średnich cenach rynkowych; 3. podział nadwyżki odbywa się proporcjonalnie do wartości zakupów dokonanych przez członków; 4. każdy członek spółdzielni ma tylko jeden głos; 5. spółdzielnie powinny być politycznie neutralne (obojętny stosunek do politycznych poglądów członków spółdzielni oraz jednakowy stosunek do partii politycznych)³.

W miarę rozwoju spółdzielczości następowały w niej również przekształcenia ideologiczne. W rezultacie tych przemian spółdzielczość zatraciła swój antykapitalistyczny charakter i oderwała się od ruchu robotniczego i od walki klasy robotniczej z kapitalizmem.

Również w innych krajach europejskich w XIX w. powstały różnorodne spółdzielnie. W Niemczech rozwijała się spółdzielczość o charakterze drobnomieszkańskim, oparta na zasadach sformułowanych przez Z. Schultzego z Deutsch oraz S. Reiffeisena. We Francji rozwijała się przede wszystkim spółdzielczość wytwórcza, pod wpływem utopijnych koncepcji F. Fouriera. We wszystkich państwach europejskich, aż do pierwszej wojny światowej, wzrastała liczba spółdzielni i ich członków. Spółdzielnie zgromadziły też stosunkowo duże środki materialne. Wywoływało, to określone skutki organizacyjne, przede wszystkim doprowadziło do powstania różnorodnych krajowych związków spółdzielczych. Ich celem było prowadzenie wspólnej działalności gospodarczej i rewizyjnej. W rezultacie następowało organizacyjne ujednoczenie istniejących spółdzielni. Rozwijają się również kontakty międzynarodowe, które

³ J. Rowicz, *Czto ostaloś' ot rocdielskich principw u nas i zagraniczej*, Moskwa 1925; W. Lintwariew, *Roczdzielcy. Oczerki iz istorii kooperacii*, Leningrad 1926.

doprowadziły w r. 1895 do utworzenia Międzynarodowego Związku Spółdzielczego..

Stosunek państw kapitalistycznych do spółdzielczości przechodził różne koleje. W pierwszym okresie państwo nie interesowało się bliżej tym ruchem. Wynikało to przede wszystkim z samej koncepcji państwa liberalnego oraz z tego, że znaczenie spółdzielczości, jako ruchu społecznego, było niewielkie. Burżuazyjne państwa, z wyjątkiem tych momentów, kiedy pojedyncze organizacje spółdzielcze występowały razem z rewolucyjnymi organizacjami klasy robotniczej, odnosiły się do spółdzielczości obojętnie. Tak wyglądała sytuacja w większości państw, jedynie w Rosji carskiej od samego początku rozwoju spółdzielczości istniał system nadzoru nad nią⁴.

Sytuacja zmieniła się w okresie narastania tendencji imperialistycznych, kiedy to burżuazja zaczęła rozpatrywać ruch spółdzielczy jako środek, przy pomocy którego można prowadzić walkę z rosnącymi tendencjami rewolucyjnymi w społeczeństwie. Stąd też próby penetracji ruchu spółdzielczego w celu oderwania go od rewolucyjnych organizacji klasy robotniczej i sankcje wobec tych związków spółdzielczych, które z tym ruchem były związane. Efektem tych wysiłków był w tym czasie wzrost elementów ugodowych w ruchu spółdzielczym, lansujących bardzo mocno tezę o neutralności społecznej i politycznej spółdzielczości, jako zasadniczym warunku jej rozwoju. Pojawiły się również kierunki ideologiczne uzasadniające tę tezę, jak np. tzw. szkoła nimska, której twórcą był Ch. Gide. Oportunistyczne oblicze spółdzielczości znalazło wyraz także w polityce Międzynarodowego Związku Spółdzielczego⁵.

Ruch spółdzielczy i doktryna spółdzielcza w kapitalizmie były przedmiotem analizy i oceny klasyków marksizmu oraz kierowników partii robotniczych. Ocena spółdzielczości w kapitalizmie, jaką dali K. Marks, P. Engels i W. Lenin, jest bardzo złożona, odzwierciedla ona bowiem

⁴ M. Kantor, *Dwie linie rozwitija kooperacii. Kratkij oczerk rozwitija kooperacii na sowriemiennom istoriezskom etapie w stranach kapitalizma i w SSSR*, Moskwa—Leningrad 1925, s. 18.

⁵ *Mieżdunarodnyj sprawocznik po kooperatiwnom dwiżeniju*, Jeżegodnik Kooperatiwnoj Sekcii Kominterny, Moskwa 1924. W sposób szczególnie jaskrawy ten charakter Międzynarodowego Związku Spółdzielczego znalazł wyraz w stosunku do państw socjalistycznych oraz do ruchu spółdzielczego w tych państwach. Aktualna ocena spółdzielczości socjalistycznej przez starych spółdzielców odgrywających istotną rolę w MZS została sformułowana przez A. Johanssons na XX Kongresie MZS. Neguje on możliwość istnienia „prawdziwej” spółdzielczości w warunkach socjalizmu. Patrz: A. Jogansson, *Kooperacija w razwitii mirowoj ekonomiki i ustanowlenije mira, Dwiadcatyj Kongriess Mieżdunarodnogo Kooperatiwnogo Aljansa*, Stokholm 4—7 awgusta 1957, Moskwa 1957, s. 112, 113.

wielostronne możliwości, jakie kryje w sobie spółdzielcza forma zrzeszania się społeczeństwa. Słuszna jest przy tym ocena, że ani K. Marks, ani F. Engels nie stworzyli jakiegś ogólnej teorii spółdzielczości. W ich wypowiedziach znajdujemy z reguły ustosunkowanie się do tego ruchu w związku z jakąś konkretną sprawą, a więc oceny fragmentaryczne⁶. Są one rozrzucone w różnych pracach, przemówieniach i dokumentach. K. Marks mówi bezpośrednio o spółdzielczości w *Krytyce programu gotajskiego*, gdzie w istocie prowadzi polemikę z lassalowską koncepcją spółdzielczości. Również w *Manifeście I Międzynarodówki* (1864 r.) oraz w *Rezolucji I Kongresu Genewskiego I Międzynarodówki* (1866 r.) znajdujemy bezpośrednie wypowiedzi K. Marksa na ten temat. Wreszcie w t. III *Kapitału* K. Marks mówi o spółdzielczości jako o pierwszym wyłomie w starych formach gospodarowania. Również rezolucja Kongresu I Międzynarodówki w Lozannie oraz praca pt. *18 Brumaire'a Ludwika Bonaparte* zawierają odpowiednie wypowiedzi.

We wszystkich tych pracach podstawowym kryterium oceny doktryny i ruchu spółdzielczego była kwestia ich miejsca i roli w walce klasy robotniczej o obalenie kapitalizmu (kryterium zasadnicze), w walce o polepszenie warunków bytu robotników i chłopów oraz kwestia znaczenia spółdzielczości dla uzasadnienia, że może istnieć produkcja bez udziału klasy wyzyskującej bezpośrednich producentów.

Z punktu widzenia pierwszego kryterium, klasycy poddali ostrej krytyce przede wszystkim stanowisko uznające spółdzielczość za główny środek walki o przebudowę społeczną, której rezultatem miało być pokojowe zniesienie kapitalizmu. Takie stanowisko rozpowszechnione wśród „reformatorów spółdzielczości” decyduje o utopijności tej doktryny. Stojący na jej gruncie ruch spółdzielczy został oceniony jako czynnik przeciwstawny rewolucyjnej koncepcji przebudowy społecznej, wysuwanej przez marksizm. Obalenie kapitalizmu bowiem może zrealizować tylko cała klasa robotnicza, dążąca nie tylko do ekonomicznych, lecz również politycznych celów. Utopijność spółdzielców polegała więc na niedocenianiu znaczenia walki politycznej i na nieuznawaniu konieczności zdobycia władzy politycznej w państwie przez klasę robotniczą, jako warunku zasadniczych przemian społecznych. Spółdzielczość może być jedną z form walki z kapitalizmem, lecz tylko formą pomocniczą w stosunku do politycznej organizacji klasy robotniczej.

Z punktu widzenia drugiego kryterium powtarza się również zarzut utopijności wobec ruchu spółdzielczego. Nie negując możliwości polepszenia warunków materialnych robotników i chłopów poprzez zrze-

⁶ W. Iintwarjew, *Naucznyj socjalizm i kooperacja*, Leningrad 1926, s. 7.

szanie się w spółdzielnie, klasycy wskazywali jednak, że spółdzielczość w tej dziedzinie ogranicza się do wąskiego kręgu środków, przy pomocy których chce ten cel osiągnąć. W sumie więc w nieznacznym tylko stopniu może go zrealizować.

Z punktu widzenia trzeciego kryterium klasycy marksizmu przypisywali spółdzielczości duże znaczenie. Funkcjonowanie spółdzielczości w kapitalizmie jest dowodem, że może istnieć produkcja na wielką skalę, oparta na naukowej podstawie, bez klasy kapitalistów. K. Marks widzi w spółdzielczości wyłom ze starych form społecznych i tworzenie się nowych form wytwórczości. Z drugiej jednak strony stwierdzał on, że fabryki spółdzielcze „o ile chodzi o ich rzeczywistą organizację, reprodukcją oczywiście — i muszą reprodukować — wszelkie braki istniejącego systemu”⁷.

Wypowiedzi K. Marksa i F. Engelsa o spółdzielczości stały się podstawą dla twierdzenia, że właściwie nie docenili oni tego ruchu. Stanowisko takie jest nie uzasadnione. Klasycy nigdy bowiem nie traktowali spółdzielczości jako zasadniczej formy ruchu społecznego, którego celem miała być przebudowa społeczeństwa. Dlatego też udzielali mu tylko tyle uwagi, na ile jego znaczenie to uzasadniało⁸.

Inne punkty odniesienia przy ocenie spółdzielczości w kapitalizmie przyjął F. Lassai. Przeprowadził on druzgocącą krytykę drobnomieszczańskiej doktryny spółdzielczej Z. Schultzego z Deutsch, obnażając zarówno jej klasowy charakter, jak i niekonsekwencje wewnętrzne proponowanego przez Schultzego systemu. Ponadto opracował własną koncepcję, w której spółdzielczość stanowiła również środek przebudowy społecznej, miała doprowadzić do obalenia kapitalizmu i być podstawową formą ekonomicznej struktury przyszłego społeczeństwa. Tą formą spółdzielczości miały być przede wszystkim zrzeszenia o charakterze produkcyjnym, skupiające robotników przemysłowych. Warunkiem powstania takich fabryk spółdzielczych jest posiadanie przez członków odpowiednich środków na udziały niezbędne dla ich założenia. Ponieważ robotnicy takimi środkami nie dysponują, więc dostarczyć ich powinno państwo. Jednak państwo nie uczyni tego, jak długo władza w nim należy do bogatych. Dlatego też klasy uciskane powinny walczyć o wprowadzenie powszechnego prawa wyborczego, a następnie zdobyć w wyborach władzę i podjąć odpowiednie decyzje umożliwiające robotnikom zakładanie spółdzielczych fabryk. Ta koncepcja Lassala wywarła pewien wpływ na ruch robotniczy, co znalazło swoje odzwierciedlenie w programie socjaldemokracji niemieckiej uchwalonym w 1875 r. w Gotha.

⁷ K. Marks, *Kapitał*, t. III, Warszawa 1957, s. 482.

⁸ M. Kantor, *Oczerki teorii i historii kooperacji*, Moskwa 1931, s. 43.

Ocena spółdzielczości w warunkach kapitalizmu pozostaje w ścisłym związku z toczącą się walką klas o obalenie kapitalizmu. Z tego punktu widzenia pod adresem spółdzielczości wysuwane były zastrzeżenia, które nie mają jednak charakteru absolutnego i nie należy ich przenosić na działalność spółdzielczości w innych warunkach społecznych i politycznych, dzięki którym zmienia się zasadniczo charakter tego ruchu.

CZYNNIKI OKREŚLAJĄCE STOSUNEK PAŃSTWA DO RUCHU
SPÓŁDZIELCZEGO BEZPOŚREDNIO PO ZWYCIĘSTWIE
REWOLUCJI SOCJALISTYCZNEJ

Po zwycięstwie rewolucji socjalistycznej w Rosji w 1917 r. zaistniała potrzeba opracowania koncepcji roli i miejsca spółdzielczości w nowych warunkach gospodarczych i politycznych. Szczególnie ważna była kwestia stosunku wzajemnego państwa socjalistycznego i spółdzielczości. Do wybuchu rewolucji spółdzielczość w Rosji była dość rozwinięta pod względem organizacyjnym i materialnym — liczyła 51 tys. spółdzielni zrzeszających 13,5 mln członków, należała do Międzynarodowego Związku spółdzielczego⁹. W. Lenin w swych wypowiedziach o spółdzielczości bezpośrednio po zdobyciu władzy stwierdzał, że należy ją traktować jak dziedzictwo przeszłości, które w nowych warunkach ma do odegrania istotną rolę. Było jednak oczywiste, że w nowych warunkach musi zostać ukształtowany nowy model stosunku państwa i spółdzielczości, odmienny od tego, jaki został określony w ustawie o spółdzielczości wydanej przez Rząd Tymczasowy. Stosunek nowej władzy państwowej do spółdzielczości był określony szeregiem czynników o charakterze ogólnym oraz sytuacją, jaka powstała w Rosji po rewolucji. Wśród czynników ogólnych istotną rolę odgrywały: koncepcja ekonomicznej roli państwa socjalistycznego, które stało się właścicielem podstawowych środków produkcji, ocena spółdzielczości w kapitalizmie dokonana przez klasyków marksizmu oraz ocena charakteru własności spółdzielczej w nowych warunkach. Koncepcja ekonomicznej roli państwa socjalistycznego postulowała wciągnięcie spółdzielczości w ramy planu gospodarczego i poddanie jej państwowemu kierownictwu, co w praktyce prowadziło do naruszania zasady neutralności politycznej spółdzielczości oraz tradycyjnie pojmowanej samodzielności tej organizacji. Powodowało to ujemne dla państwa reakcje ze strony starego kierownictwa spółdzielczości rosyjskiej. Ocena spółdzielczości dokonana przez klasyków marksizmu inspirowała pewną nieufność wobec niej ze strony tych działaczy państwowych, którzy pamiętali przede wszystkim o zastrzeżeniach wysuwanych przez klasyków. Wreszcie charakter własności

⁹ J. Kistanow, *Październikowa Rewolucja Socjalistyczna a ruch spółdzielczy*, w: *Wpływ Rewolucji Październikowej na ruch spółdzielczy*, Warszawa 1958, s. 104.

spółdzielczej nie został wyraźnie sprecyzowany, co znalazło swój wyraz między innymi w pojmowaniu spółdzielczości jako formy kapitalizmu państwowego¹⁰. Obok tych czynników ogólnych stosunek państwa radzieckiego do spółdzielczości określała specyficzna sytuacja, jaka istniała w tym kraju. Istotne znaczenie miały tu następujące elementy: 1. konieczność wprowadzenia szeregu środków charakterystycznych dla okresu „komunizmu wojennego”, uwarunkowana toczącą się wojną domową, interwencją państw imperialistycznych oraz katastrofalną sytuacją ekonomiczną kraju; 2. wrogi stosunek kierownictwa spółdzielczości rosyjskiej oraz Międzynarodowego Związku Spółdzielczego do władzy radzieckiej. Związek do 1921 r. uznawał pełnomocnictwo emigracyjnych działaczy spółdzielczych¹¹.

Wszystkie te czynniki łącznie, określające stosunek władzy radzieckiej do spółdzielczości, znalazły wyraz w aktach prawnych nowego państwa, regulujących sytuację tej organizacji. Pierwszym aktem prawnym był dekret Rady Komisarzy Ludowych z dnia 10 IV 1918 r. O spożywczych organizacjach spółdzielczych, uchwalony po dyskusji, w której brali również udział przedstawiciele kierownictwa spółdzielczości. Ogólny sens dekretu sprowadzał się do tego, aby umasowić spółdzielczość przez obniżenie wysokości udziałów członkowskich, zobowiązać aparat handlowy spółdzielczości do obsługiwanie wszystkich obywateli, a nie tylko członków, aby wyeliminować z zarządów spółdzielni burżuazję i zapewnić kierowniczą rolę przedstawicielom klasy robotniczej. Organy państwowe zostały uprawnione do ustalania zasad rozdziału artykułów żywnościowych przez spółdzielczość, a przedstawiciele zarządów spółdzielni zostali włączeni w skład organów aprowizacyjnych państwa¹². Dekret ten można ocenić jako pierwszą próbę zmierzającą do włączenia spółdzielczości w proces budownictwa socjalistycznego.

Sytuacja państwa radzieckiego, zarówno ekonomiczna, jak i polityczna, zmusiła władzę radziecką do wprowadzenia szeregu nadzwyczajnych środków w okresie komunizmu wojennego. Wśród nich znalazły się również przepisy dotyczące wymiany towarowej, które w istocie wymianę tę znosiły. W tej sytuacji powstał problem organizacji

¹⁰ W. Lenin, *O podatku żywnościowym*, w: *Dziela wybrane*, t. II, Warszawa 1951, s. 768—770. Ujemne dla ruchu spółdzielczego konsekwencje tej oceny znalazły oddźwięk jeszcze w latach trzydziestych. Patrz: *Tieoreticzeskije problemy sowriemiennoj sowietskoj koopieracii (Dissknsja w koopieratiwnoj sekcii Kommunistycznej Akademii)*, Moskwa 1930, s. 4—5.

¹¹ *Miedzunarodnyj sprawocznik po koopierathonomu dwizeniju*, Moskwa 1924, s. 36.

¹² G. Blank, *Osnowy teorii i istorija potrebitielskoj koopieracii w SSSR*, Moskwa 1963, s. 118.

aparatu rozdziału żywności, który by pozostawał pod bezpośrednią kontrolą państwa. Podstawą tej organizacji stały się dwa akty prawne: dekret Rady Komisarzy Ludowych z dnia 21 XI 1918 r. — O organizacji zaopatrzenia ludności we wszystkie produkty, przedmioty spożycia i gospodarstwa domowego, który dokonywał nacjonalizacji istniejącego dotąd handlu kapitalistycznego, oraz dotyczący bezpośrednio spółdzielczości dekret Rady Komisarzy Ludowych z dnia 16 III 1919 r. — O komunach spożywczych, który ujedynolcał aparat rozdziału żywności. Struktura tego aparatu została oparta na sieci dotychczas istniejących spółdzielni spożywców, z tym, że spółdzielnie te zostały oparte na nowych zasadach: zniesiono wpisowe i udziały jako warunki przynależności do spółdzielni, wskutek czego cała ludność została uznana za członków; spółdzielnie zostały podporządkowane organom państwa radzieckiego i pracowały pod ich bezpośrednim zarządem i kontrolą.

W przedstawionych wyżej praktycznych krokach władzy radzieckiej wobec spółdzielczości znajduje swój wyraz pogląd na znaczenie tej organizacji w nowych warunkach. Jego istota sprowadza się do uznawania spółdzielczości przede wszystkim jako aparatu wymiany dóbr w społeczeństwie oraz jako formy umożliwiającej ewidencję i kontrolę produkcji w drobnotowarowej gospodarce. W tym okresie podstawowych wartości dopatrywano się więc w technicznej stronie spółdzielczości. Należy jednak podkreślić, że takie usytuowanie spółdzielczości, jakie widzimy w okresie komunizmu wojennego, było przede wszystkim rezultatem konkretnych warunków, a nie stanowiło realizacji jakiegś ogólnej koncepcji stosunku państwa do spółdzielczości¹³.

Wraz ze zmianą warunków uległa również przekształceniu sytuacja spółdzielczości. Wiązało się to z ogólną zmianą polityki radzieckiej w dziedzinie gospodarczej, polegającą na przejściu do nowej polityki ekonomicznej (NEP). Uznano, że dla rozwoju spółdzielczości niezbędny jest powrót do zasady dobrowolnego członkostwa oraz uznano za konieczne zrezygnowanie z bezpośredniego podporządkowania spółdzielczości organom państwowym. Jednocześnie zaczęła się kształtować koncepcja roli i miejsca spółdzielczości w społeczeństwie socjalistycznym, oparta już nie na przejściowych przesłankach, lecz biorąca za punkt wyjścia charakter państwa, charakter własności spółdzielczej oraz charakter tendencji rozwojowej społeczeństwa radzieckiego. Rezultatem poszukiwań w tej dziedzinie jest socjalistyczna koncepcja spółdzielczości, która została najpełniej wyrażona w artykule W. Lenina, wydanym w 1923 r., pt. *O spółdzielczości*¹⁴.

¹³ Ibidem, s. 115.

¹⁴ W. Lenin, *O spółdzielczości*, w: *Dzieła wybrane*, t. II, Warszawa 1951, s. 895—910.

Istota koncepcji sformułowanej w tym artykule sprowadza się do uznania w spółdzielczości czynnika przebudowy społecznej, środka, przy pomocy którego można przekształcić drobnotowarową gospodarkę w mieście i na wsi w gospodarkę socjalistyczną. Spółdzielczość może to zadanie spełnić z pełnym uwzględnieniem specyfiki drobnotowarowego wytwórcy. W ekonomicznych i politycznych warunkach państwa radzieckiego własność spółdzielcza jest formą własności socjalistycznej. A więc wzrost własności spółdzielczej w kraju jest równoznaczny ze wzrostem socjalizmu. Dlatego też pomoc państwa dla spółdzielczości oznacza rozwijanie elementów socjalistycznych w ekonomice kraju.

Koncepcja roli i miejsca spółdzielczości w społeczeństwie socjalistycznym wyrażona przez Lenina miała z punktu widzenia dotychczasowych poglądów znaczenie rewolucyjne. Ukazała ona bowiem jakościowo nowe możliwości ruchu spółdzielczego w nowych warunkach i jego ścisły związek z przeobrażeniami socjalistycznymi w społeczeństwie. W. Kujbyszew określił znaczenie tej koncepcji w następujący sposób: [. . .] ten artykuł Włodzimierza Iljicza o spółdzielczości jest tak wielkim wydarzeniem [. . .] w naszym życiu politycznym i takim punktem zwrotnym w warunkach naszej spółdzielczości, że przesłania on sobą wszystko, co do tej pory powiedziano o problemach spółdzielczości [. . .]¹⁵. Istotnym elementem leninowskiej koncepcji jest teza o konieczności istnienia kierowniczej roli państwa wobec spółdzielczości, jako niezbędnego warunku optymalnego rozwoju spółdzielczości oraz zabezpieczenia interesów całego społeczeństwa.

Wyrazem realizacji leninowskiej koncepcji spółdzielczości w ZSRR w praktyce było uchwalenie w latach 1924—1927 szeregu aktów prawnych, które określiły sytuację wszystkich typów spółdzielni w ZSRR¹⁶.

ZASADA KIEROWNICTWA PAŃSTWOWEGO WOBEC SPÓLDZIELCZOŚCI

Jednym z podstawowych wniosków nauki marksistowskiej, określających stosunek państwa socjalistycznego do spółdzielczości, jest teza o kierowniczej roli państwa wobec niej¹⁷. Kierownictwo to jest uznawane i praktycznie realizowane we wszystkich państwach socjalistycznych, chociaż w różnym stopniu i różnymi środkami.

¹⁵ W. Kujbyszew, *Lenin i koopieracja*, Tiflis 1925, s. 3.

¹⁶ G. Łurie, *Koopieratiwnoje zakonodatielstwo*, Moskwa 1930, s. 6—7.

¹⁷ A. Łukjanow, B. Łazariew, *Sowietskoje gosudarstwo i obszczestwiennyje organizacii*, Moskwa 1961, s. 116; R. Malinowski, *Rola Rad Narodowych w kierownictwie państwowym rolniczymi spółdzielniami produkcyjnymi*, Toruń 1962, s. 20; I. Kislicyn, *Osnownyje principy gosudarstwennogo rukowodstwa kolchozami*, Uczennyye zapiski, t. XIX, Perimskij Gosudarstwemnyj Uniwersitet, Perm 1961, s. 7.

Teza ta, formułowana w literaturze radzieckiej bezpośrednio w odniesieniu do całego ruchu spółdzielczego, znajduje odzwierciedlenie również w literaturze, w aktach prawnych i dokumentach organów spółdzielczych innych państw socjalistycznych. Realizacja tej zasady w Polsce w okresie 1948—1956 została poddana surowej krytyce w październiku 1956 r. na plenarnym posiedzeniu Centralnej Rady Spółdzielczej. Sama zasada jednak nie została odrzucona. Istota kierownictwa państwowego została przez centralny organ spółdzielczy określona następująco: „[. . .] spółdzielczość nie powinna być na żadnym szczeblu podporządkowana aparatowi państwowemu, bo to oznacza zbiurokratyzowanie ruchu spółdzielczego. Państwo może i powinno wyznaczać ogólne zadania spółdzielczości i państwo powinno kontrolować, czy zadania te zostały wykonane, a w szczególności czy zostały wykonane w ramach norm, przepisów i wskaźników, które państwo dla gospodarki narodowej ustaliło”¹⁸.

Obecnie teza ta jest zawarta w aktualnie obowiązującej w Polsce ustawie o spółdzielczości¹⁹. Art. 1 ustawy wyraża ją w postaci zobowiązania spółdzielczości „do prowadzenia działalności gospodarczej w ramach narodowego planu gospodarczego” oraz do działania w celu „stałego podnoszenia materialnego i kulturalnego poziomu życia i świadomości społecznej swych członków oraz dla dobra Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”. Wynika ona również z innych przepisów tej ustawy, określających obowiązki spółdzielni i ich związków wobec organów państwowych²⁰. Również w innych aktach normatywnych teza o kierownictwie państwowym spółdzielczością znajduje swój wyraz. Szczególnie wyraźnie widać to w ustawie o Radach Narodowych z 1958 r., gdzie szereg przepisów określa kompetencje rad narodowych i ich prezydiów w stosunku do spółdzielni i ich związków w zakresie koordynacji, kontroli, współdziałania i ustalania zadań²¹. Uznawanie tej zasady przez spółdzielczość znajduje wyraz w dokumentach podkreślających związek między planami działalności gospodarczej spółdzielczości a planami państwowymi oraz wskazujących na konieczność realizacji przez spółdzielczość zadań ogólnonarodowych.

Problem sprowadza się tylko do określenia zakresu kierownictwa państwowego oraz do sprecyzowania środków, przy pomocy których jego

¹⁸ *Aktualne zadania ruchu spółdzielczego w Polsce (Z obrad posiedzenia plenarnego Naczelnej Rady Spółdzielczej w dniach 11—12 października 1956 r.)*, Warszawa 1956, s. 20.

¹⁹ Ustawa z dnia 17 II 1961 r. o spółdzielniach i ich związkach, Dziennik Ustaw z dnia 4 III 1961 r., nr 12, poz. 61.

²⁰ Np. art. 180, § 2, pkt 7 Ustawy o spółdzielniach i ich związkach.

²¹ Ustawa z dnia 25 I 1958 r. o radach narodowych.

realizacja może dać optymalne wyniki. Możliwość pogodzenia zasady samodzielności i samorządności spółdzielczości z zasadą kierownictwa państwowego starano się uzasadnić w różny sposób, między innymi drogą precyzowania pojęcia „kierownictwo”. Tak więc według niektórych autorów państwo kieruje spółdzielniami, lecz nie zarządza nimi. Według innych koncepcji istota tego kierownictwa powinna sprowadzać się do udzielania spółdzielniom pomocy. Punktem wyjścia tych koncepcji jest troska o zachowanie samodzielności tej organizacji, co stanowi warunek jej optymalnej działalności. Istnieją jednak koncepcje, które wychodzą z innego punktu widzenia. Według nich, różnice między własnością państwową a spółdzielczą wprawdzie istnieją, ale „te różnice nie są na tyle istotne, na tyle pryncypialne, aby na ich podstawie przeprowadzać ostre rozgraniczenie stosunku państwa do kołchozów od stosunku państwa do przedsiębiorstw ogólnonarodowych”²².

Aktualnie stopień szczegółowości kierownictwa państwowego w poszczególnych państwach socjalistycznych jest różny. Różnice te można zilustrować na przykładzie wpływu państwa na treść statutów spółdzielni. W ZSRR istnieje system statutów wzorcowych, które mają obligatoryjny charakter i osoby zrzeszające się mają tylko możliwość dokonać większych lub mniejszych modyfikacji z góry określonych elementów treści tych aktów. System statutów wzorcowych w odniesieniu do niektórych typów spółdzielni był w latach pięćdziesiątych stosowany we wszystkich państwach socjalistycznych włącznie z Polską i Jugosławią (spółdzielnie produkcyjne).

Od tego modelu stosunków państwa i spółdzielczości różni się obecna sytuacja w Jugosławii, gdzie państwo na treść statutów wpływa tylko ogólnie, określając obligatoryjnymi przepisami minimum warunków, jakim musi odpowiadać statut. Ten model jest wyrazem ogólniejszych poglądów na ekonomiczną rolę państwa, jakim hołdują Jugosłowianie; ich zdaniem, rola państwa winna być ograniczona do minimum, przy zapewnieniu szerokiej samodzielności wszystkim istniejącym podmiotom gospodarki. W tej sytuacji problem kierownictwa państwowego spółdzielczością nabiera w Jugosławii innego znaczenia, niż w pozostałych państwach socjalistycznych, w których przyjmuje się, że kierownictwo przedsiębiorstwami spółdzielczymi powinno różnić się istotnie od kierownictwa spółdzielczością pod względem form oraz zakresu ingerencji, co jest uwarunkowane różnicą między własnością państwową a spółdzielczą. W Jugosławii natomiast środki państwowego kierownictwa ekonomiką, zarówno w odniesieniu do przedsiębiorstw ogólnonardo-

²² I. Kislicyn, op. cit., s. 4.

wych, jak i spółdzielczych, ze względu na ich ograniczony charakter, nie różnią się w istotny sposób.

Pośrednią pozycję między przedstawionymi wyżej dwoma modelami zajmuje polskie rozwiązanie tej kwestii. Zgodnie z ustawą o spółdzielczości z 1961 r., statuty spółdzielni są kształtowane przez dwie grupy czynników: przez obligatoryjne przepisy ustawy o spółdzielczości, które określają zasadnicze wymogi, jakim statut spółdzielni powinien odpowiadać, oraz przez obligatoryjne zasady statutowe, które dla poszczególnych typów spółdzielni są uchwalane przez odpowiednie centralne związki spółdzielni²³.

UZASADNIENIE I WARUNKI REALIZACJI KIEROWNICZEJ ROLI PAŃSTWA SOCJALISTYCZNEGO W STOSUNKU DO SPÓŁDZIELCZOŚCI

Kierownictwo państwa socjalistycznego w stosunku do spółdzielczości ma zarówno ekonomiczne, jak i polityczne uzasadnienie. Jest ono w warunkach socjalistycznych stosunków społecznych obiektywnie uwarunkowane. W tych warunkach bowiem spółdzielczość, jako organizacja gospodarcza, stanowi integralną część gospodarki państwa socjalistycznego. Podstawą jej istnienia jest własność spółdzielcza, jako druga, obok państwowej, forma własności socjalistycznej. Państwo socjalistyczne jest podstawowym podmiotem działalności gospodarczej. Zarządza ono państwowymi przedsiębiorstwami stanowiącymi podstawowy czynnik ekonomiki kraju. Państwo, prowadząc gospodarkę planową, obejmuje swym zasięgiem również niepaństwowe sektory gospodarki narodowej. Wynika to z marksistowskiej koncepcji gospodarczej roli państwa socjalistycznego; od tego uzależniona jest realność i skuteczność gospodarki planowej. Plan narodowy obejmuje więc również gospodarczą działalność spółdzielczości. Uzasadniają to względy efektywności planowania oraz ogólnonarodowy interes. Kierownictwo spółdzielczością z tego punktu widzenia jest więc obiektywnie uwarunkowaną koniecznością, gdyż sama zasada gospodarki planowej w socjalizmie jest wyrażeniem obiektywnego prawa ekonomicznego — prawa planowego (proporcjonalnego) rozwoju gospodarki narodowej.

Uzasadnienie tego kierownictwa opiera się również na tezie, że własność państwowa jest wyższa, w porównaniu ze spółdzielczą formą własności socjalistycznej. Wyższość własności państwowej wyraża się w różnorodny sposób. Z podmiotowego punktu widzenia stanowi ona wyższy stopień uspołecznienia niż grupowa własność spółdzielcza. Własność państwowa bowiem jest w warunkach socjalizmu własnością ogólnarodo-

²³ Art't. 3 § 1 i § 3 ustawy o spółdzielniach i ich związkach.

dową. Spółdzielnia natomiast opiera się na własności grupowej, a jej zakres podmiotowy jest ograniczony do liczby członków spółdzielni. Z punktu widzenia ideałów socjalizmu istnieje więc wyższość własności państwowej nad spółdzielczą. Własność spółdzielcza ma tylko przejściowy charakter, gdyż, w odległej wprawdzie przyszłości, przekształci się również we własność ogólnonarodową. Wyższość własności państwowej wyraża się również w tym, że posiada ona w państwach socjalistycznych zdecydowanie większy ciężar gatunkowy niż inne formy własności. Państwo jest właścicielem podstawowych środków produkcji, w państwowych fabrykach powstaje podstawowa masa produkcji oraz dochodu narodowego. Obok ilościowej przewagi własności państwowej należy również uwzględnić jej jakościowy charakter. Państwo bowiem dysponuje tą częścią gospodarki, która decyduje o rozwoju całej gospodarki narodowej, a więc również spółdzielczości. Przemysł państwowy dostarcza jej bowiem maszyn i innych środków produkcji. W sumie więc wyższość własności państwowej nad spółdzielczą uwidacznia się wyraźnie i można ją zilustrować zarówno ilościowymi, jak i jakościowymi wskaźnikami.

Argumentem uzasadniającym kierownictwo państwa jest również jego pomoc dla spółdzielczości. Dotyczy to szczególnie pomocy finansowej, której państwo udziela w postaci kredytów. W miarę rozszerzania się zakresu działalności spółdzielczości, wzrasta również stopień korzystania z tych kredytów. Stanowią one poważną część środków finansowych, jakimi dysponuje spółdzielczość. Dzięki nim spółdzielczość może rozszerzyć zakres swej działalności bardziej, aniżeli w przypadku, gdyby opierała się na środkach własnych.

Wśród argumentów, uzasadniających kierownictwo państwa można wyróżnić również te, które mają szczególne znaczenie dla poszczególnych typów spółdzielni. W odniesieniu do kołchozów w ZSRR takim czynnikiem jest państwowa własność ziemi, a w odniesieniu do spółdzielczości spożywców szczególną rolę odgrywa fakt, że podstawowa masa towarów rozprowadzanych przez spółdzielczość jest dostarczana przez fabryki państwowe. Państwowa własność ziemi uzasadnia ingerencję państwa nie tylko w sposób jej wykorzystania, lecz również w dziedzinę wewnętrznych spraw kołchozu, jak np. przyjęcie lub wydalenie członka. Państwo interesuje się tym faktem przede wszystkim jako gwarant prawa do pracy obywateli ZSRR, a ziemia stanowi jeden z materialnych środków zabezpieczenia tego prawa.

Oprócz argumentów ekonomicznych, kierowniczą rolę państwa uzasadniają również przesłanki polityczne. Podstawowa z nich wynika z charakteru podmiotu władzy w państwie socjalistycznym. Podmiotem tym w pierwszej fazie rozwoju państwa jest olbrzymia większość spo-

łączeństwa, a w ogólnonarodowym państwie socjalistycznym, jakim jest obecnie ZSRR, całe społeczeństwo. W tej sytuacji państwo reprezentuje wolę i interes olbrzymiej większości społeczeństwa, które są nadrzędne w stosunku do interesów partykularnych, a więc również w stosunku do organizacji spółdzielczych. Dzięki temu kierownictwu możliwe jest prawidłowe kojarzenie interesu grupowego z interesem ogólnospołecznym, co stanowi warunek rozwoju zarówno całej społeczności, jak i spółdzielczości.

Kierownictwo państwowe wobec spółdzielczości stanowi więc zasadę w warunkach socjalistycznych obiektywnie uwarunkowaną. Spółdzielczość jest zainteresowana w tym kierownictwie, podobnie jak i całe społeczeństwo. Powstaje tu jednak istotny problem wynikający z faktu, że spółdzielnie nie są organizacjami państwowymi i nie powinny zatracić cech organizacji społecznych w wyniku tego kierownictwa. Dlatego też ważne jest określenie zakresu i treści kierownictwa spółdzielczością zasad, na których to kierownictwo powinno się opierać, oraz form i metod jego realizacji.

Treścią zasady państwowego kierownictwa spółdzielczością jest zabezpieczenie socjalistycznego charakteru spółdzielczości i jej włączenie do całokształtu gospodarki narodowej. W związku z koniecznością uwzględnienia specyficznego charakteru organizacji spółdzielczych, podstawowy problem kierownictwa sprowadza się do tego, aby zastosować socjalistyczne zasady zarządzania gospodarką do spółdzielczości w taki sposób, by nie naruszało to zasadniczych cech organizacji spółdzielczej. Zagadnienie to znajduje odzwierciedlenie w postulacie głoszącym konieczność kojarzenia kierownictwa państwowego z rozwojem samorządności i demokracji wewnątrzspółdzielczej. Spółdzielczość bowiem tylko wtedy może w pełni efektywnie realizować swe ekonomiczne i wychowawcze cele, gdy osiągać je będzie drogą stosowania spółdzielczych metod działania, a więc w warunkach pełnej samodzielności. Warunkiem realizacji tego modelu stosunków wzajemnych, w których interesy obu stron są należycie uwzględniane, jest oparcie kierownictwa państwowego na określonych zasadach, które zapewnią z jednej strony efektywny wpływ państwa na działalność spółdzielni, a z drugiej — uwzględnią cechy specyficzne spółdzielni, jako dobrowolnych, samodzielnych i samorządnych organizacji społecznych. Oznacza to, że ogólne metody kierownictwa państwowego przedsiębiorstwami państwowymi muszą ulec modyfikacji w zastosowaniu do organizacji spółdzielczych.

Pierwsza z tych zasad głosi przestrzeganie praworządności w realizacji kierownictwa państwowego. Oznacza to przede wszystkim, że kierownictwo mogą sprawować tylko określone przez prawo organy państwowe oraz w takim tylko zakresie, jaki również z norm prawnych

wynika. Postulat praworządności oznacza także, iż organy państwowe są zobowiązane do przestrzegania przepisów statutu spółdzielni i nieingerowania w kompetencje organów spółdzielczych.

Zasada dobrowolnej przynależności do spółdzielni wpływa również na kierownictwo państwowe. Dotyczy to szczególnie kierowania przez państwo procesami ilościowego wzrostu ruchu spółdzielczego i jego przekształceń. Dotyczy ona metod tworzenia nowych spółdzielni, wstępowania nowych członków do nich oraz łączenia spółdzielni mniejszych w większe. Uwzględnienie w kierowaniu spółdzielczością wszystkich konsekwencji wynikających z zasady dobrowolności stanowi istotny warunek zachowania samodzielności przez ruch spółdzielczy. Spółdzielnia, do której założenia skłonił dany zespół osób administracyjny przymus, nie jest z reguły zdolna do prowadzenia zdrowej działalności ekonomicznej i wychowawczej.

Konieczność przestrzegania demokracji wewnątrzspółdzielczej stanowi następną zasadę. Istota tego wymogu posiada dwa aspekty. Pierwszy sprowadza się do tego, aby przewidziano w statucie takie instytucje, które umożliwią jej członkom wywieranie rzeczywistego wpływu na organy spółdzielcze oraz podejmowane przez nie decyzje. Chodzi tu zarówno o wpływ na ustalanie programu działalności danej spółdzielni, jak i na możliwość kontroli działalności tych organów przez masę członkowskie. Istotnym elementem jest również zapewnienie wpływu członków na kształtowanie składu osobowego tych organów. Instytucjami takimi w spółdzielczości socjalistycznej są: wybieralność wszystkich organów spółdzielni, ustalenie hierarchii tych organów w ten sposób, że zasadnicze sprawy rozstrzyga walne zgromadzenie spółdzielni, możliwość kontroli działalności zarządu przez specjalny organ rewizyjny oraz przez udzielenie zarządowi absolutorium. Przewiduje się również czasem możliwość odwołania członków zarządu w czasie trwania kadencji.

Również zasada samorządności spółdzielni wpływa na metody kierownictwa państwowego. Zasada ta oznacza, że istnieje w spółdzielni taka sfera spraw, w której czynnikiem decydującym są spółdzielcy i ich organy. W tę sferę ingerencja państwa nie sięga i nie powinna sięgać. A więc samorządność w tym aspekcie oznacza niezależność organizacji spółdzielczej od państwa w określonej sferze działania. Jej zakres jest zmienny i zależy zarówno od konkretnych warunków społeczno-ekonomicznych, jak i od typu spółdzielni.

Można uznać, że ściśle przestrzeganie wymienionych wyżej zasad w realizacji kierownictwa państwowego spółdzielczością stanowi warunek konieczny dla pełnego wcielenia w życie zasady kojarzenia kierownictwa państwowego z zasadą samodzielności spółdzielni.

Teza o kierowniczej roli państwa stanowiła niejednokrotnie podstawę dla wysuwania zarzutu o utracie przez spółdzielczość w krajach socjalistycznych cech właściwych tej organizacji. Było to przyczyną usunięcia niektórych związków spółdzielczych tych państw z szeregów Międzynarodowego Związku Spółdzielczego. Decyzje te wynikały nie tyle z niezgodności charakteru tych związków z ogólnymi zasadami ruchu spółdzielczego, lecz podyktowane były antysocjalistycznymi racjami politycznymi. W warunkach odprężenia w sytuacji międzynarodowej okazało się możliwe ponowne przyjęcie do MZS usuniętych związków. Dowodzi to, że formułowane uprzednio zarzuty o niemożliwości istnienia prawdziwego ruchu spółdzielczego w warunkach kierownictwa państwowego straciły swą wagę. Problem sprowadza się do tego, że stosunek państwa i spółdzielczości kształtuje się w społeczeństwach socjalistycznych zupełnie w nowych warunkach. Kierownictwo państwa socjalistycznego musi być oceniane z uwzględnieniem zmiany klasowego charakteru i składu osobowego organów państwowych. Przede wszystkim w tych warunkach nie występuje zasadnicza sprzeczność między interesami państwa a interesami spółdzielczości. W interesie państwa leży rozwój spółdzielczości, tak samo, jak uwzględnianie interesu ogólnospołecznego jest zgodne z celami ruchu spółdzielczego. Wynika to z charakteru państwa socjalistycznego i spółdzielczości socjalistycznej, ze społecznej jednorodności tych dwóch instytucji.

Kierownictwo państwowe realizują organy różnych szczebli. Należy w związku z tym podkreślić, że w organach władzy państwowej znajduje się poważna liczba spółdzielców aktywnie uczestniczących w opracowywaniu i uchwalaniu aktów, przy pomocy których realizuje się państwowe kierownictwo spółdzielczością. Spółdzielczość posiada swoich przedstawicieli w organach władzy państwowej wszystkich szczebli, jednak największy ich odsetek jest w ogniwach hierarchicznie najniższych. Dokonująca się obecnie w wielu państwach socjalistycznych decentralizacja zarządzania oznacza wzrost znaczenia tych organów państwowych, w których spółdzielcy odgrywają bardzo istotną rolę.

Wszystkie te czynniki charakterystyczne dla demokracji socjalistycznego mają na celu realizację zasady ludowładztwa w społeczeństwie. Dzięki ich działaniu państwowe kierownictwo spółdzielczością nabiera szczególnego charakteru w porównaniu z ingerencją państwa kapitalistycznego w sprawy spółdzielczości. Państwo socjalistyczne nie działa tu jako czynnik obcy czy wręcz wrogi wobec spółdzielczości, lecz przeciwnie, ma ono na celu jej rozwój, szarmonizowany z rozwojem całego społeczeństwa.